

TAKÁCS PÉTER

JOG ÉS IGAZSÁGOSSÁG

A jog és igazságosság viszonyának megítélésekor különös ellentmondás jellemzi a jogászi gondolkodást. Hiszen a legtöbb jogász büszkén vallja, hogy munkája az igazságszolgáltatással áll kapcsolatban, mely fölött *Iustitia* öröklik. Ugyanakkor azonban sokan kételkednek az igazságos jog lehetőségében. Azt mondják, hogy a jog sosem lehet igazságos, vagy legalábbis nem lehet teljesen az. Ehhez néha még azt is hozzáteszik: nem is fontos, hogy az legyen.¹ A következőkben az ilyen ellentmondások okaira is rámutatva tekintjük át a jog és az igazságosság főbb kapcsolódási pontjait.

Mindenekelőtt két előzetes kérdést kell tisztáznunk. Az egyik az, hogy mit jelent az igazságosság, a másik pedig, hogy e jelentést melyik jogfogalommal kell vagy lehet kapcsolatba hozni? Ezután azt vizsgáljuk meg, hogy milyen feltételek teljesülése esetén tekintik igazságosnak a jogot. E kérdés gyakran a megalkotandó, vagy a már létező, de igazságtalannak ítélt, s ezért megváltoztatandó törvényekre vonatkozik. Lényegesen különbözik ettől az a kérdés, hogy mikor alkalmazzák igazságosan a már megalkotott jogszabályokat? A két kérdés természetesen összefügg, hisz felvethető az is, vajon lehet-e igazságosan alkalmazni az igazságtalan törvényeket. Megvizsgáljuk azt is, hogy a jogi értékek világában az igazságosságnak vannak-e „vetélytársai”, s ha igen, vajon ezek fölébe kerekedhetnek-e. Végül pedig annak a kérdésnek a megválaszolásához nyújtunk szempontokat, hogy be kell-e tartani az igazságtalan törvényeket.

AZ IGAZSÁGOSSÁG JELENTÉSEI

Az *igazságos* kifejezéssel bizonyos esetekben a *helyesnek* tekintett társadalmi, jogi vagy politikai rendre utalunk, és azt – gyakran kritikai szándékkal – a létező viszonyokkal vetjük egybe. „Ahogy a gondolatok rendszereinek az igazság, a társadalmi intézményeknek az igazságosság a legfontosabb erénye. Bármilyen kidolgozott vagy gazdaságos is egy elmélet, ha nem igaz, el kell vetnünk vagy meg kell változtatnunk. Így van ez a törvények és az intézmények esetében is: nem számít, hogy mennyire hatékonyak vagy mennyire fejlettek, ha igazságtalanok, meg kell reformálnunk vagy el kell törölnünk azokat” – írja John Rawls.² Így felfogva az igazságosság meghatározott *eszményt* jelent, amelynek fényében értékelhető a valóság.

Az *igazságos* kifejezéssel máskor sajátos *erkölcsi elvekre* és *szabályokra* hivatkozunk. Nevezetesen azokra, amelyek hozzájárulnak az emberi együttélés helyes rendjének kialakításához. Valamely magatartást akkor nevezünk igazságosnak, amikor megfelel e szabályoknak és elveknek. Valószínűleg erre utalt Arisztotelész is, amikor

¹ Lásd Sajó András 'Miért lehet közömbös a modern jog az igazságosság iránt?', 28 (1985) 1. *Állam- és Jogtudomány*, 141-171. o.; lásd még: Földesi Tamás 'Miért ne legyen közömbös a modern jog az igazságosság iránt?', 28 (1986) 2. *Állam- és Jogtudomány*, 280-291. o.

² John Rawls: *Az igazságosság elmélete*. (Ford.: Krokovay Zsolt) Osiris, Budapest, 1987. [megjelenés előtt].

az igazságos embert „törvényszeretőnek”, az igazságtalant pedig „törvényszegőnek” nevezte.³

Végül a kifejezés gyakran az emberi lélek valamilyen összetevőjére vagy állapotára is: az igazságosság *érzésére*, egy sajátos beállítódásra, valamilyen *lelki alkatra*⁴ és így tovább.

Az „igazságosság” tehát sokjelentésű fogalom. A jelentések e sokfélesége nem csupán azzal függ össze, hogy az igazságosság a társadalmi rendre, a jogra, a politikai berendezkedésre vagy az emberek személyes kapcsolataira vonatkozik-e, hanem azzal is, hogy milyen világnézeti keretben közelítik meg. Ez leginkább azon igazságosság-*felfogások* esetén látható, melyek nem csupán a különböző elméletek, hanem a jogalkotás és a joggyakorlat számára is kiindulópontot jelenthetnek.

AZ OSZTÓ IGAZSÁGOSSÁG. Az egyik legelterjedtebb nézet szerint az igazságosság abban áll, hogy *mindenkinek megadjuk, ami megilleti, ami neki jár, amihez joga van, vagy amit megérdemel.* Az így értelmezett igazságosság olykor egyéni cselekedetekre vagy lelki beállítódásokra vonatkozik, olykor pedig a társadalmi, jogi, illetve politikai rend valamely formájára utal. Az igazságosság-elméletek történetében e felfogásra építette elméletét Platón, Arisztotelész és Aquinói Szt. Tamás, s ez őrződött meg – természetesen módosult tartalommal – a „társadalmi igazságosság” modern elméleteiben is.

Az ilyen értelmezést *osztó igazságosság-felfogásnak* nevezünk. Eszerint ugyanis az igazságosság szabályozza azt, hogy miként osszák el a közösség tagjai között a különböző javakat (anyagi eszközöket, erkölcsi megbecsülést, jogokat, hatalmat, befolyást, hivatal), illetve terheket (például kötelezettségeket). E felfogás szerint az igazságos magatartás, törvény vagy politikai rend a különböző javak és terhek megosztásának egy *még nem létező* eszményi rendjét valósítja meg.

Az osztó igazságosságról alkotott egyes elképzelések abban különböznek, hogy mit tekintenek az elosztás kívánatos szempontjának. A leggyakoribb szempontok a következők: *érdem* (eszerint igazságos mindenkinek megadni azt, amit megérdemel), a *hasznosság* (igazságos mindenkinek azt adni meg, ami neki vagy közösségének leginkább hasznára van), a *szükséglet* (igazságos mindenkinek megadni azokat az eszközöket, amelyekkel kielégítheti legalapvetőbb szükségleteit) és a *jogosultság* (igazságos mindenkinek megadni azt, amihez joga van). Nyilvánvaló, hogy az e szempontok által jelezett követelmények további meghatározást kívánnak (mindig vitatható például, hogy mi tekinthető érdemnek, jogosnak) és sokszor ellentmondanak egymásnak. Az érdemek szerinti elosztás például, akármit tekintünk is érdemnek, a közösség szempontjából nem mindig a leghasznosabb, a szükségletek szerinti elosztás pedig kedvezhet az érdemtelennek, és így tovább.

Az igazságosságot gyakran nem egy sokféleképpen értelmezhető elosztási szempont alapján, hanem valamilyen tartalmilag meghatározott *értékre* figyelemmel határozzák meg. Az újkorban a két leggyakrabban hivatkozott érték a *szabadság* és az *egyenlőség*. Egyesek szerint például a jogrend akkor igazságos, ha előmozdítja a társadalmi egyenlőséget, míg mások szerint akkor, ha biztosítja az egyéni szabadságot. A legújabb elméleteket az jellemzi, hogy a szóban forgó értékek és eszmények

³ Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. 1129b (Ford.: Szabó Miklós) Európa, Budapest, 1987., 123. o.

⁴ Aquinói Szt. Tamás: *Summa Theologiae*. II-II. qu. 58. a.1; John Stuart Mill: *A szabadságról. A haszonelvűség*. (Ford.: Pap Mária) Magyar Helikon, Budapest, 1980., 334. o.

szintézisére törekednek. Ebben a vonatkozásban az elmúlt évtizedek legnagyobb szabású vállalkozása John Rawls elmélete.

Az osztó igazságossághoz egyes elméletekben a *kiigazító* igazságosság elképzelése társul, mely értelmezhető úgy is (például Arisztotelész művei alapján), mint a javak már helyesen kialakított, de *megsértett* elosztási rendjének *helyreállítása*; és úgy is (főleg a modern gondolkodók nézeteit követve), mint annak egy másik „elosztási szempont” alapján való módosítása. Egy másfajta fogalmi rendben (így például Aquinói Szt. Tamásnál) az osztó igazságosságot az *egyetemes* egészíti ki. Amíg az előbbi azt jelöli, hogy a közös javakból kit mi illet meg, addig az utóbbi arra utal, ami a közösséget illeti, vagyis amivel az egyén tartozik a közösségnek.⁵

A KÖLCSÖNÖS IGAZSÁGOSSÁG. Az igazságosság kölcsönösségre épülő felfogása sok szempontból az osztó igazságosság ellentéte. A hangsúly ez esetben azon van, hogy sajátos módon „igazítsák egymáshoz” az egyes emberi magatartásokat. E sajátos mód sok mindent jelenthet, de mindegyik kölcsönösségre épülő felfogás a javak és a terhek valamilyen *már létező* megosztási rendjének elfogadását, jogszerűként való elismerését és *védelmét* feltételezi. A társadalmi életben az egyes cselekedetek kölcsönös egymáshoz igazítottságát elsősorban negatív jelleggel lehet megvalósítani. Erre utal az ismert mondás: *quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris* [ne tedd azt mással, amit nem kívánsz magadnak].

A kölcsönösségre épülő felfogás szerint az igazságosság abban áll, hogy a különböző javak épp létező megosztását nem szabad (vagy: nem szabad önkényesen és bizonyos területeken) felülvizsgálni. Ez azt jelenti, hogy bizonyos javak tulajdonjogilag is rögzített megosztását még az érdek vagy a szükségletek alapján sem szabad megkérdőjelezni. Az igazságos cselekvés, jogszabály vagy társadalmi berendezkedés legfőbb elve eszerint az, hogy mások javait *kölcsönösen tiszteletben kell tartani*. Bár a kifejezés Aquinói Szt. Tamástól származik, az igazságosság kölcsönösségre épülő felfogása rendszerint az újkori társadalom-, politika- és jogelméletek kiindulópontja. Ilyen jellegű elméletet fejtett ki Hugo Grotius, Thomas Hobbes és David Hume, manapság pedig ez jelenti a liberális igazságosság-elméletek kiindulópontját.

Az osztó és a kölcsönös igazságosság sok szempontból ellentétesek egymással. Az előbbi szerint az igazságossághoz elsősorban *adni kell* (ti. mindenkinek azt, ami őt megilleti, legyen az bármi is), az utóbbi szerint pedig az igazságos magatartás vagy törvény az, ami *nem vesz el*. Az előbbi keretében rendszerint a javaknak az egyenlőség, a szükségletek, vagy az érdek szerinti *kívánatos elosztására* figyelnek, az utóbbi fogalmi körében pedig e javak (s elsősorban a tulajdon vagy a szabadság) *már létező megosztására*. Az előbbiből inkább a *tégy jót* erkölcsi elve következik, az utóbbiból pedig az, hogy *ne árts*. Az osztó igazságosság-felfogásban egy eszményi rendről alkotott elképzelés áll a fő helyen, és annak mércéi szerint ítélik meg az intézményeket; míg a kölcsönösségre épülőben a már létező rendet nyilvánítják jónak, és azt mondják, hogy azt nem szabad megsérteni.

A kölcsönösség bizonyos módosulásokkal más felfogásokban is érvényre jut. Ilyen például a formális és az eljárási igazságosság.

⁵ Lásd Aquinói Szt. Tamás: *Summa Theologiae*. II-II. qu. 58. 5-7.

FORMÁLIS ÉS ELJÁRÁSI IGAZSÁGOSSÁG. A formális igazságosság azt jelenti, hogy ugyanazokra az esetekre ugyanaz a szabály vonatkozik, vagy az azonos osztályokba tartozó emberekkel azonos módon kell bánni. A formális igazságosság az egyenlőséget erősíti, hiszen azt követeli, hogy az azonos csoportokba (ti. az azonos kategóriákba, osztályokba) tartozókkal ugyanolyan módon bánjanak; ámbár nem mond semmit arról, hogy *miféle* egyenlőséget pártol. Erre utalt már Arisztotelész is a joggal kapcsolatban, amikor kissé homályosan azt mondta: „Egyesek azt tartják, hogy a jog: egyenlőség, és valóban az, csak éppen nem mindenkinek, hanem csak az egyenlőknek, [s] az egyenlőtleniséget is szokták jognak tekinteni, és valóban az, csak éppen nem mindenkinek, hanem az egyenlőtleneknek...”⁶ A formális igazságosságot fejezi ki a „*hasonló eseteket kezeld hasonlóan*” elve, aminek tartalmát a jogelmélet terén legrészletesebben Herbert Hart fejtette ki.

Ha a formális megítélés követelményét nem a szabályok megfogalmazása *előtt* vetjük fel, hanem a már megalkotott szabályok *alkalmazására* vonatkoztatjuk, akkor *eljárás* igazságosságról beszélünk. Az eljárási igazságosság fő követelménye az, hogy az egyes szabályokat az azok alá sorolható összes esetben pártatlanul alkalmazzuk. Az ilyen igazságosság a jog esetében a *jogalkalmazás igazságosságának* is nevezhető, s alább részletesebben is kitérünk rá.

A TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁG. A XX. század legbefolyásosabb, s egyszersmind legvitatottabb elképzelése a társadalmi igazságosság. E kifejezést többféle értelemben is használjuk.

Egyrészt azt értjük alatta, hogy a társadalom egészének vagy a modern piacgazdaság előnyeit élvezőknek kárpótolni kell azokat, akik a gazdasági rend kényszerei miatt *kárt szenvedtek*, például elvesztették munkahelyüket, egészségüket vagy vagyonukat. Ebben az értelemben igazságos az, ha a gazdaságilag sikeresekre magasabb adókat vetnek ki, s az így elvont anyagi eszközökből szociális vagy munkanélküli segélyt fizetnek, kiépítik és fenntartják az ingyenes gyógykezelés, illetőleg az oktatás intézményeit és így tovább.

Egy másik felfogás szerint a társadalmi igazságosság arra az igényre utal, hogy a társadalom (az állami intézményrendszeren keresztül) mindenkinek biztosítsa a *megélhetés minimális feltételeit*; például garantálja a létminimumot, a „legalapvetőbb szükségletek” kielégítését lehetővé tévő javakhoz való hozzájutást, vagy tegye lehetővé a közös javakból való viszonylag egyenlő részesedést.

Gyakran társadalmi igazságosságnak nevezik azt is, ha egy közösségben nincsenek túl nagy (például az egyéni önmegvalósítást akadályozó) vagyoni egyenlőtleniségek; ha a közös terheket viszonylag egyenlően osztják el; vagy ha megvalósul az esélyegyenlőség valamilyen formája. Az igazságosság és az esélyegyenlőség eszméinek összekapcsolódását az alapozza meg, hogy a mindennapi életben rendszerint helyesnek tartjuk, ha a kiválóság és az érdem akkor is megkapja jutalmát, amikor a közösségnek kell viselnie az ezzel járó terheket.

A jogász szemszögéből társadalmi igazságosság azt is jelenheti, hogy a kárfelelősség elvét nem az egyének közötti ügynek tekintik, és azt mondják: bizonyos tevékenységek esetén (pl. a különösen veszélyes gazdasági üzemek kapcsán) a „társadalom érdeke” *közös teherviselést* kíván. E közös teherviselés állhat például egy

⁶ Arisztotelész: *Politika*. 1280a (Ford.: Szabó Miklós) Gondolat Kiadó, Budapest, 1969., 168. o.

különleges felelősségi formában, vagy egy sajátos (például a gépjármű-tulajdonosok esetén: kötelező) felelősségbiztosítási rendszer kialakításában is.

A társadalmi igazságosság jellegzetesen XX. századi fogalom, s főleg a szociálisan érzékeny gondolkozást jellemzi, noha ma már független az azon belüli ideológiai irányzatoktól. A társadalmi igazságosság egyik legismertebb elméletét Leonard T. Hobhouse fejtette ki.

A MEGTORLÓ IGAZSÁGOSSÁG. S végül, az igazságosság egyik sajátos felfogás a retribucó, vagyis a megtorlás igényéből indul ki. Eszerint azt, aki valamely közösség normáit vétkes módon megsérti, a tettel arányos mértékben *feltétlenül* meg kell büntetni. Egy ilyen igazságosság-felfogás részben osztó jellegű, hiszen azt mondja: mindenki kapja meg, amit megérdemel; részben pedig formális, hisz annak alapján a megsértett szabály szankcióját mindig és minden normasértővel szemben alkalmazni kell. A büntetést eszerint úgy kell felfogni, mintha a bűnös „leróná azt az adósságot”, ami a bűn elkövetésével keletkezett. A retributív igazságosság egyik legbefolyásosabb elméletét Immanuel Kant alkotta meg.

TERMÉSZETJOG – POZITÍV JOG – IGAZSÁGOSSÁG

Mivel a természetjog esetén eleve feltételezzük annak igazságosságát, a jog és az igazságosság összekapcsolásakor leggyakrabban a pozitív jogra gondolunk. A pozitív jog központi szerepe azonban többféleképpen lehet meghatározó.

Az egyik eset az, amikor az igazságosságot, illetve annak elveit a pozitív jog *értékmérőjévé* tesszük – vagy közvetlenül (például erkölcsi elvek, szociális és politikai eszmények formájában) vagy a természetjog közvetítésével. Az ilyen értékmérőnek megfelelő jog esetében magától értetődőnek tekintjük, hogy az – Grotiust idézve – „*igazságos vagy legalábbis nem igazságtalan*”.⁷ Grotius megfogalmazásából részben arra következtethetünk, hogy a jog esetében gyakran azzal is beérjük, ha nem igazságos ugyan, de legalább nem igazságtalan. Ez azért van így, mert úgy gondoljuk, hogy a jogban – túl az erkölcsileg semleges normákon (például a technikai szabályokat rögzítő jogszabályokon) – az „igazságos” és az „igazságtalan” között egy meghatározatlan harmadik terület is létezik. E területeken elfogadjuk, hogy az igazságosság sokféleképpen értelmezhető, és egyik felfogás sem tarthat igényt kizárólagosságra. Van azonban a jognak egy olyan területe is, ahol az igazságosság követelményei feltétlen érvényességet igényelnek maguknak, s ahol nem vagyunk hajlandóak elfogadni bizonyos normatartalmakat. Ezeket később részletezzük. A grotiusi megfogalmazás továbbá arra is rámutat, hogy a pozitív jog értékelésének igen sok szempontja lehet, és az igazságosság csupán ezek egyike. E szempontok között azonban mégis kitüntetett, hiszen a legsúlyosabb bírálatként egy törvényről vagy egy jogrendszerről rendszerint azt mondjuk, hogy *igazságtalan*.

A pozitív jog és az igazságosság összekapcsolásának egy másik módjára az a felfogás nyújt példát, amely nem ismeri el a törvényhozó alkotta joggal szembeállítható természetjogot, vagy azt, hogy az erkölcsi elvek egy ilyen természetjogban

⁷ Hugo Grotius: *A háború és a béke jogáról. I-III.* (Ford.: Haraszti György, Brósz Róbert, Diósi György, Muraközi Gyula) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960., I. kötet, 171. o.

összefoglalhatók. E felfogásban az lesz magától értetődő, hogy „*semmiféle törvény nem igazságtalan*”.⁸ E gondolat csak egy olyan elméleti rendszerben alapozható meg, amelyben a *törvénynek* egészen sajátos jelentése van, vagy amelyben nem szükségszerű, hogy egy erkölcsi rendszer támogassa a jogot. Ez a jogi pozitivizmus egyik fő tétele.

Ennél következetesebben védhető az a pozitivistá gondolat, amely szerint a jog sajátosságait szem előtt tartó elméleti rendszerben (például a *tiszta jogtanban*) a jog vagy egy jogszabály igazságossága nem vethető fel. Hans Kelsen szerint a jog egy ilyen fogalmi rendben sem nem igazságos, sem nem igazságtalan. Az igazságosságnak a pozitív jog jogászai elméletében tulajdonképpen nincs is helye.

Kelsen a következőkkel támasztja alá e tételét. Először is, az igazságosság tartalmát a *tiszta jogtan* azért nem állapíthatja meg, mert az olyan „irracionális ideál”, mely „túl van minden tapasztalaton... [és] az emberi megismerés számára nem hozzáférhető.”⁹ Hasonló álláspontot képvisel a kérdésben Alf Ross, a skandináv jogi realizmus képviselője is: „Az igazságosságra hivatkozni nem más, mint az asztalra csapni: olyan érzelmi megnyilvánulás ez, ami az ember követelését feltétlen posztulátummá teszi. ... Az igazságosságra hivatkozó emberrel lehetetlen racionális vitát folytatni, mert nem mond semmi olyasmit, ami mellett, vagy ami ellen érvelni lehet.”¹⁰ Másodszor, egy jogközösség tagjai sok egymástól eltérő vagy egymásnak ellentmondó dolgot tartanak igazságosnak; a jog esetében azonban az ilyen bizonytalanság nem engedhető meg. Kelsen továbbá felveti, hogy mivel a jog mint norma értéket tételez, s így az egyéni magatartásokat értékeli, érvényességének megkérdőjelezése nélkül nem lehet tovább értékelni. Ha ez az elképzelés egy jól megválasztott axiómákon nyugvó elméleti rendszeren *belül* esetleg védhető is, azon kívül semmiképp.

Kelsen ugyanis nemcsak az igazságosságnak a jogon belüli szerepét kérdőjelezi meg, hanem minden értéket száműzni kíván a jogászai gondolkodásból. Így azonban el kell ismernie, hogy a törvényhozó bármit a jog tartalmává tehet – akár önkényes módon is: „Mínt hogy a pozitív jog normáit emberi lények akarati aktusai alkotják – írja –, e normák önkényes módon változtathatók...”¹¹ A tapasztalat ugyanakkor azt mutatja, hogy sokan még akkor sem fogadják el az igazságosság és egyéb értékek nélküli jogrend gondolatát, ha a pozitív jogot minden más elé helyezik.

Ennek a mindennapi gondolkodásban gyakori beállítódásnak az eredménye az *megkettőzött igazságosság-fogalom*. Ennek alapján például egy bírói ítéletről még akkor is kijelenthető, hogy igazságtalan, ha jogszerűsége teljesen nyilvánvaló. Ilyenkor a *jogszerűségként* elgondolt „jogi igazságosságot” elválasztják az igazságosság egyéb formáitól, például az „*erkölcsi igazságosságtól*”. Az igazságosság így két különböző szabály vagy szabályrendszer *kollíziós viszonya* lesz, aminek az a szerepe, hogy jelezze azok különbségeit. A megkettőzött igazságosság-fogalomra épülő elképzelések tehát az *igazságtalan jog* fogalmának kimondatlan elfogadásával, illetve az *igazságos jog* lehetőségéről való hallgatolagos lemondással járnak. Ezért aztán, bár

⁸ Thomas Hobbes: *Leviatán*. (Ford.: Vámosi Pál) Magyar Helikon, Budapest, 1970., 293. o.

⁹ Hans Kelsen: *Tiszta jogtan*. (Ford.: Bibó István) Bibó Szakkollégium, Budapest, 1988., 7-9. o.

¹⁰ Alf Ross: *On Law and Justice*. [1958] University of California Press, Berkeley, 1974., 274. o.

¹¹ Hans Kelsen: „A jogi pozitivizmus és a természetjog problémája” (Ford.: Varga Csaba); megjelent: Varga Csaba (szerk.): *Jogi és filozófia*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981., 287. o.

a kételyre és a rezignációra hajló gondolkozásban gyakran felbukkannak, elméletileg nem különösebben termékenyek.

A JOG IGAZSÁGOSSÁGA

A szkeptikusok szerint a jog *sosem lehet* igazságos. Ezt részben azzal támasztják alá, hogy a jog többféle igazságossági eszményt is szolgálhat, s ami az egyik alapján igazságos, a másik alapján már nem az. Máskor azt mondják, gyakorlatilag Thraszümakhosz nyomán,¹² hogy a törvények az államhatalom közbejöttével bizonyos érdekekhez kötődnek, és a „hatalmasok” a jog révén *saját* igazságosságukat kényszerítik rá másokra.

Ugyanezen megfontolások figyelembe vételével azonban az is kijelenthető, hogy a jog *többféleképpen is* igazságos lehet, s a politika- és jogtörténetben arra is akadnak példák, hogy a jog védelmet jelenthet a hatalmi pozícióból kiinduló nyers érdekérvényesítéssel szemben.

E kétféle ítélet mögött nyilvánvalóan komoly szemléletbeli különbségek vannak. Ezért a következőkben először az igazságos jog lehetőségeinek mérlegelése során szerepet játszó három legfontosabb *szempontra* – azok kapcsán pedig a jog igazságosságával kapcsolatos kételyek három legfontosabb forrására – utalunk, majd pedig az igazságtalan törvény fogalmát vesszük szemügyre.

A JOG IGAZSÁGOSSÁGÁNAK MÉRCÉI. Amikor azt mérlegeljük, hogy egy jogrendszer vagy egy jogszabály igazságos-e, leggyakrabban azt tekintjük kiindulópontnak, hogy mennyire felel meg az osztó, illetve a kölcsönös igazságosság követelményeinek, hogy mely területen fogalmaz tevőleges, illetve tartózkodó magatartásra vonatkozó kötelezettségeket, s hogy mennyiben szolgálja az egyenlőség eszméjét.

a) Elosztás és kölcsönösség. Gyakran attól függően tartunk igazságosnak vagy igazságtalannak egy törvényt, hogy az általa szabályozott kérdés kapcsán inkább az osztó vagy inkább a kölcsönös igazságosság-felfogást pártoljuk-e, s azon belül melyik elosztási szempontot (érdem, egyenlőség, stb.), illetve melyik kölcsönösségi formát (eljárási, formális, stb.) részesítjük előnyben.

Mint jeleztük, az osztó és a kölcsönös igazságosság követelményei sok szempontból ellentétesek. A jog általában mindkettőt megpróbálja érvényre juttatni, és igazságosságával kapcsolatos viták gyakran abból fakadnak, hogy egy adott esetben melyik elosztási elvet helyes érvényesíteni; hogy a kölcsönösségi követelményeknek milyen legyen a viszonya; vagy hogy azok mely jogi területen érvényesüljenek és milyen mértékben.

Az osztó igazságosságnak megfelelő jogszabályok kapcsán a legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy a jog *elvileg* szinte mindegyik elosztási elv érvényesítésére alkalmas, *gyakorlatilag* azonban nem feltétlenül. Ez egyrészt azzal jár, hogy sokszor vitatható, vajon az elosztandó javakat (például a valamihez való jogot) pont *azon elv szerint* kell-e a jogközösség tagjai között szétosztani, ami a kérdéses törvény alapján szolgál. Ha egy jogot az *érdek* alapján osztanak el, akkor az *egyenlőség* hívei

¹² Vö.: Platón: *Az állam.* (Ford.: Szabó Miklós) 338c-339a; megjelent: *Platón összes művei.* II. kötet, 37-38. o.

tiltakoznak, ha pedig az *egyenlőség* alapján, akkor néhányan biztosan az *érdemek* alapján való elosztást követelik. Ilyen viták először a jogalkotási folyamat keretében zajlanak, bizonyos esetekben (pl. a jogszabály bizonytalan fogalmazásmódja esetén) a jogalkalmazás során is felvetődnek, és sokszor elkerülhetetlenül folytatódnak az érvényes jog megítélésekor is. A fontos kérdések esetén gyakori, hogy e vitákat a társadalmi erkölcsökben bekövetkezett részleges változások idézik elő, s csupán az erkölcsi rend teljes átalakulása oldja fel.

Vegyük *példaként* a választójogot, s azon belül is a szavazati jog elosztását. Ma azt mondjuk, hogy a választójog akkor igazságos, ha mindenkinek egy, s így egyenlő szavazati jogot biztosít. Az újkor előtti gondolkozásban és a XIX. századi politikai viták során, Magyarországon pedig még a századfordulón is sokan az érdem szerinti elosztás alapján azt tartották igazságosnak, ha a „kiválóbbak” (például a műveltebbek, a nagyobb adót fizetők vagy a sajátos vezetői képességekkel rendelkezők) nagyobb mértékben szólhatnak bele a közösség ügyeibe, mint a kevésbé „kiválóak” (az írástudatlanok vagy a tulajdonnal nem rendelkezők). A választójog cenzusos elosztása vagy a virilizmus intézménye mellett tehát elvileg ugyanúgy felhozhatók igazságossági megfontolások, mint az ellenkezője mellett.¹³ Amikor azonban ma az egyik eszményt követő jogi szabályozást igazságosnak mondjuk, a másikat pedig igazságtalannak, akkor ezt azért tesszük, mert az elmúlt száz évben az államvezetési ügyekbe való beleszólást illetően az európai társadalmak erkölcsi és politikai meggyőződése teljesen megváltozott.

A nehézséget másrészt annak meghatározása okozza, hogy *melyek* azok a *javak* (jogosultságok) és *terhek* (kötelezettségek), amiket a jog révén nem lehet, vagy nem szabad újraosztani – ahol tehát a kölcsönös igazságosságnak kell érvényesülnie. Itt is igaz, hogy a jogi eszközökkel elvileg az épp fennálló rend minden egyes jogosultsága védhető. Ennek gyakorlati megvalósítása azonban nem lehetséges, és sokszor nem is kívánatos. Amikor azokat a jogosultságokat és kötelezettségeket kell meghatározni, amelyeket nem szabad jogi eszközökkel elosztani vagy újraosztani, akkor itt is azt tapasztaljuk, hogy a jogalkotói döntések az adott társadalomban létező erkölcsi, politikai, vallási meggyőzések alapján születnek. Mivel azonban ezek nem egységesek, a jogalkotói döntések sok esetben vitathatók.

Az épp fennálló rendben létező jogosultságok és kötelezettségek újraosztásának igazságosságával kapcsolatos viták középpontjában leggyakrabban a *tulajdonjog* és az ahhoz kapcsolódó jogok feltétlensége áll. Azt általánosan elismerik, hogy a tulajdonjog megsértésének legdurvább esetei még akkor is igazságtalanságot jelentenek, ha azt jogi formában követik el (például politikai okokból hozott államosítási törvények; azonnali, feltétlen és teljes kártérítés nélküli kisajátítás). Abban azonban nincs közmegegyezés, hogy a nagyobb jövedelmek egy részének elvonása – így például maga a progresszív jövedelemadó¹⁴ – vajon igazságos-e vagy igazságtalan. Sőt, különös módon gyakran a társadalmi igazságosság nevében védik azt.

¹³ A nehézségeket ilyenkor az egyenlőség-elv okozza. Azt ugyanis általánosan elfogadjuk, hogy igazságosság „valamiféle egyenlőség” (vö.: *Politika*, 1282b), de hogy *miféle*, abban már nincs közmegegyezés. Egyenlő az elosztás akkor is, amikor mindenki *egy* egységnyivel részesül az elosztandó javakból (jelen esetben a szavazati jogból), mert „száma szerint” *egynek* számít. Az arisztotelészi fogalomrendszerben ez a *szám szerinti* egyenlőség. De egyenlő az az elosztás is, amikor az, aki valamilyen szempontból *több*, mint más (például több adót fizet; tehát többel járul hozzá a közösség fennmaradásához), *többet* kap az elosztandó javakból is. Ezt nevezi Arisztotelész *érdem szerinti* egyenlőségnek.

¹⁴ Amikor a *jövedelemadó* valamely rendszerének az igazságosságát ítéljük meg, akkor a követendő elvekkel kapcsolatos közmegegyezés hiánya teljesen nyilvánvaló. Néhányan ugyanis szinte biztosan azon a véleményen lesznek, hogy a *proporcionális* adó igazságos (mert ez áll összhangban a tulajdonjog feltétlenségével és a kölcsönös igazságossággal); a

Ugyanilyen véleménykülönbségek léteznek abban a kérdésben is, hogy az állam kötelezhet-e valakit bizonyos szerződések megkötésére (*szerződéskötési kötelezettség*), vagy arra, hogy a saját tulajdonát képező egyes tárgyakra vonatkozóan ne köthessen szerződést (*szerződéskötési tilalom*, illetve *korlátozás*). Ehhez hasonló az a kérdés is, hogy egy jogrendszernek a munkához, illetve a munkanélküli segélyhez való jogot kell-e elismernie, akár a tulajdonjog feltétlenségének korlátozása árán is; vagy inkább azt kell kimondania, hogy mindenkinek joga van a tulajdonhoz, de a munkához már nem feltétlenül.

b) *A magatartások szabályozásának jellege.* Az előző problémák azzal is összefüggnek, hogy a helyesnek tartott magatartások jellemzői az egyes igazságosság-felfogások szerint igen különbözők, sőt néha egymással ellentétesek. Ezért az azt előíró törvényekkel szemben is különböző, sőt olykor ellentétes elvárások fogalmazhatók meg. Ez két olyan nehézséghez vezet, ami komoly szerepet játszik a jog igazságosságának megítélése során.

Az egyik az, hogy a jognak inkább *tevőleges* magatartásokat kell-e előírnia vagy inkább a bizonyos dolgoktól való *tartózkodást*; illetve melyiket mikor? Nyilvánvaló, hogy az emberi magatartások irányítása során egyik szabálytípus sem nélkülözhető (s a *Ne ölj!* mellett ezért mindenütt megtalálható az *Adós fizess!* vagy a *Segíts azon, akinek élete veszélyben van!*), egy jogrendszer egészét illetően azonban mindig felvethető, hogy abban melyik legyen a jellegzetes.

Mind az ún. negatív, mind pedig a pozitív szabályozásnak meg vannak a maga előnyei és hátrányai. A *negatív szabályozás* előnye az, hogy az ilyen szabályok által körülhatárolt magánszférában a jog alanyai szabadon választhatják meg és követhetik céljaikat, és senkinek sem kell feláldoznia magát valamilyen erkölcsi vagy politikai cél érdekében. Mivel az ilyen szabályokra épített jogrendszer nem igényli a „jószándékra” épülő természetes erkölcs támogatását, az érdekvezérelt és önző emberek világában is képes rendezettséget teremteni. Egy csupán negatív szabályokból álló jogrendszer kétségtelen hátránya viszont az lenne (már persze ha ilyen létezhetne), hogy a törvényeknek sok esetben nélkülözniük kellene az erkölcsi szabályok jelentette támogatást. Az ilyen jog ugyanis (mivel nélkülözné a természetes erkölcs pozitív előírásait) egy erkölcs-nélküli szabályrendszerhez hasonlítana, és a jogközösség a legcsekélyebb mértékben sem lehetne erkölcsi jellegű. Az ún. *pozitív szabályozás*nak ezzel szemben pont az az előnye, hogy a törvények élvezhetik a természetes erkölcs támogatását. Egy olyan rendszer viszont, amely csak ilyen szabályokból állna, a jogrendet egyetlen erkölcsi rend függvényévé tenné, és annak érvényesítése érdekében elnyomna minden más erkölcsi meggyőződést.

Természetesen egyetlen jogrendszer sem állhat csak *tevőleges* vagy csak *tartózkodó* magatartásokat előíró szabályokból; a pozitív, illetve negatív szabályozás kérdése így azok *arányára* vonatkozik, vagy az egyes határhelyzetekben való gyakorlati állásfoglalást könnyíti meg.

progresszív adó pedig igazságtalan (hiszen a nagyobb jövedelemből, pusztán azért, mert az nagyobb, többet von el, s így a többet teljesítőt tulajdonképpen „megbünteti”). Mások ezzel szemben a *progresszív* adót tartják igazságosnak (mert annak révén segíthetők a hátrányos helyzetűek és előmozdítható a társadalmi igazságosság); a *proporcionális*at pedig igazságtalannak (hisz akinek nagyobb a jövedelme, az a köz szolgáltatásaiból is nagyobb arányban részesül). Az *elvek* helyességének megítélését természetesen *gyakorlati* szempontok is befolyásolják: ahogy a *proporcionális* jövedelemadó hívei sem helyeselnének egy egységesen 80 %-os adót, úgy a *progresszív* adóztatás pártolói sem fogadnák el, ha a *progresszivitás* skálája 0-tól 80 %-ig terjedne. Az *elvi* véleménykülönbségek így napjainkban abban a *gyakorlati* kérdésben összegződnek, hogy milyen legyen a *progresszivitás* mértéke.

Felvethető *például*, hogy igazságos-e, ha a jog is előírja a segítségnyújtási kötelezettséget, s ha igen, akkor ez az erkölcsi kötelezettség jogi eszközökkel milyen életviszonyok körében és milyen elvárhatósági mértékkel érvényesíthető.¹⁵ Ugyanígy kérdéses lehet, hogy jogi kötelezettségévé tehető-e a haza védelme annak, akinek kormányzata nem ismeri el a legalapvetőbb emberi jogokat, megakadályozza azok gyakorlását, vagy lehetetlenné teszi számára az emberhez méltó életet?

A szabályozás jellegével kapcsolatos kérdések közül egy másik is szerepet játszik abban, hogy miként vélekedünk a jog igazságosságáról. Ez az igazságos, illetve a jogszerű magatartáshoz megkívánt *szubjektív tényezőkre* vonatkozik. A nehézség forrása itt az, hogy az igazságos magatartásnak bizonyos esetekben a „jósándék”, a „helyes beállítódás” vagy az „igazságos lelki alkat” az előfeltétele. A külső cselekvést szabályozó jog azonban csak korlátozott mértékben képes figyelembe venni e szubjektív tényezőket. Az ilyen esetekben a kérdéses magatartás jogilag való kötelezővé tétele (túl azon, hogy technikailag lehetséges-e) ellentétbe kerülhet a társadalom egyes csoportjainak erkölcsi vagy politikai elveivel.

c) *Egyenlőség és igazságosság*. Az igazságosság és az egyenlőség általában is összefügg, kapcsolatuk azonban a „formális igazságosság” és a formalizált jog esetében a legszorosabb és legnyilvánvalóbb. A formalizált jogban az igazságosságnak az az alapelve, hogy *az azonos csoportba tartozó személyekre és az azonos helyzetekre vonatkozzon azonos szabály*. Ehhez természetesen meg kell határozni azt, hogy kik és mely esetek tartoznak azonos csoportba.

Az igazságosságot és a jogot tehát ilyenkor két dolog kapcsolja össze. Az egyik az *az állandó elv*, amely szerint az azonos csoportba tartozókra ugyanannak a szabálynak kell vonatkoznia. A másik pedig egy történetileg és társadalmilag *változó kritérium*, ami azt határozza meg, hogy az emberek mely csoportjai tartoznak ugyanabba a csoportba.¹⁶

E két fogalmi elem közül mindkettő vitatható. Az előbbit inkább politikai alapon szokták megkérdőjelezni. Amikor azt mondjuk, hogy az azonos csoportba tartozókra vonatkozzon azonos szabály, akkor felvethető, hogy *az azonos csoportot* valamilyen formális kritérium alapján hozták létre, és az abba tartozók egy vonatkozásban hasonlítanak ugyan egymáshoz (például árukat eladni, venni vagy cserélni akaró szerződő felek), az összes többiben azonban különböznek. E különbség felfogható egyenlőtlenként is. Ha ezt tesszük, akkor a fenti állandó elv úgy értelmezhető, hogy *az azonos jogi kategóriába tartozó, de társadalmilag egyenlőtlen* embereket azonos szabály (vagyis azonos mérce) alapján ítélik meg. Ebből származik az a radikális (például a marxi¹⁷ elméletben is megfogalmazott) kritikai gondolat, amely szerint nem vezet igazságos eredményre az, ha *az egyenlőtlen embereket egyenlő mércével* mérjük.

A bíráló él itt a formalizált jog ellen irányul; s gyakorlatilag a formális-jogi egyenlőség értékét kérdőjelezi meg. Mintegy a jogon kívüli világból arra szólít fel, hogy mérjék egyenlő mércével az azonos csoportba tartozókat, és különböző mércével az egyenlőtleneket. E nézet bírálói arra mutatnak rá, hogy a formális egyenlőség mindenféle más igazságosságnak az előfeltétele. Érdemes ugyanakkor megjegyezni,

¹⁵ Lásd például azt a jogesetet, amelyben egy halálos beteg bírónak szerette volna arra kötelezni a rokonát, hogy magát sebészi beavatkozásnak alávetve nyújtson neki segítséget. Lásd: Takács P. (szerk.): *Jogelméleti jogesetek*. ELTE ÁJK, Budapest, 1994., 69-72. o.

¹⁶ Lásd: H. L. A. Hart: *A jog fogalma*. (Ford.: Takács Péter) Osiris Kiadó, Budapest, 1995., 184-195. o.

¹⁷ Lásd: Karl Marx: *A gothai program kritikája*. Kossuth, Budapest, 1977.

hogy a gondolat különböző kerülőutakon a modern jogfilozófiába is átkerült, és az ún. pozitív, vagy fordított diszkrimináció igazságosságával kapcsolatos megfontolások alapja lett.

Ennél gyakoribb az, hogy a fenti állandó elv érvényességét elismerik és a változó kritériumot vitatják. Ilyenkor ugyancsak a tételezett jogon kívüli megfontolásból (például politikai, erkölcsi, gazdasági elvekből) kiindulva, de azokat a jog nyelvére fordítva azt mondják: valamely *megkülönböztetésnek* az adott törvény által szabályozott kérdésben *nincs jelentősége*. Az így fogalmazott bírálat elismeri a jog formális jellegét, de vitatja, hogy az „azonos csoportokat” létrehozó megkülönböztetés igazságos eredményhez vezet.

Az újkori társadalmak jogfejlődése számtalan példát nyújt az ilyen vitákra. Egy-egy privilégium eltörlése például ebben a fogalmi keretben úgy értelmezhető, hogy az azt ellenzők sikeresen elvitatták az emberek közötti megkülönböztetés kérdéses formájának jogi jelentőségét. A faji vagy vallási értelemben diszkriminatív jogszabályok hatályon kívül helyezése ugyanígy azt jelenti, hogy a jogalkotó elismeri: a bőr színének, az etnikai hovatartozásnak vagy a vallási meggyőződésnek egy adott jogosultság elismerése szempontjából nincs jelentősége. Olykor az igazságosság nevében nem valamely megkülönböztetés eltörlését követelik, hanem egy új kritériumot kívánnak bevezetni. Például azt mondják: az adott kérdésben jelentősége van annak, hogy a jog alanya férfi-e vagy nő, van-e gyermeke vagy nincs, s e csoportképző tényezőnek meg kell jelennie a törvényi rendelkezésben is.

A vitatott kérdésekhez ilyenkor az vezet, hogy a változó kritérium mibenlétével kapcsolatban a jogalkotók álláspontja nem egyezett meg valamely csoport véleményével, vagy e kritérium jogi meghatározása óta a társadalom erkölcsi meggyőződése megváltozott.

Mindhárom vonatkozásban azt látjuk tehát, hogy a jog vagy az egyes törvények igazságosságának kérdésében sokféle álláspont létezik, s szinte mindegyik a *társadalmi erkölcsöknek és jog természetéről alkotott véleményeknek* a függvénye. Ebből azonban még nem következtethetünk arra, hogy az igazságosság elérhetetlen eszmény. Sokkal inkább arról van szó, hogy az igazságosság jelöli ki azokat a *határokat*, amelyeket a jog alkotója az új normatartalom megfogalmazása során nem léphet át.¹⁸ E határokon belül azonban az igazságosnak kétségtelenül korlátozott szerepe van. Az elmélet ilyenkor csak vezérfonalat adhat az egyes esetek megítéléséhez, és arra hívhatja fel a figyelmet, hogy milyen szempontokat kell, vagy lehet figyelembe venni.

A TÖRVÉNYEK IGAZSÁGTALANSÁGA. De vajon nem jutnánk-e ennél határozottabb megállapításokhoz, ha nem a jog igazságosságát vizsgálnánk, hanem a törvények igazságtalanságát?

A jogi törvények sokféleképpen lehetnek igazságtalanok, s e kérdésben legcélszerűbb John Finnis tipológiájából kiindulni.¹⁹ Szerinte az *igazságtalan törvényeknek* négy fő típusa van. Az egyik a *szándék*, a másik a *szerező*, a harmadik a

¹⁸ Ha például társadalmilag elfogadott, hogy az érteremtulajdonosok a tulajdonjog alapján nem korlátozhatják szolgáltatásaikat a vendégek bőrének színe szerint, akkor igazságtalan az a jogszabály, ami ezt lehetővé teszi. S ugyanígy: ha a társadalmi elvárások szerint bizonyos újságok tulajdonosai nem korlátozhatják a náluk dolgozó újságírók véleménynyilvánítási szabadságát, akkor igazságtalannak tartható az a szabály, ami a tulajdonjog alapján megengedi ezt.

¹⁹ John Finnis: *Natural Law and Natural Rights*. Clarendon Press, Oxford, 1980., 352-354. o.

forma súlyos fogyatékoságával függ össze, a negyedik pedig *tartalmi* értelemben vett helytelenségekre (erkölcs-telenségekre) utal.

A törvényekről rendszerint a következő esetekben mondjuk azt, hogy igazságtalanok. Ha a jogalkotó nem a *közjó* érdekében alkotja meg a kérdéses törvényt, hanem kizárólag saját javát vagy egy szűk csoport érdekét mozdítja elő, esetleg szeszélyét vagy rosszindulatát éli ki. Igazságtalannak tekintjük, másodszor, az olyan jogszabályokat is, amelyek megalkotója – visszaélve hatalmi helyzetével – *túllépi* a számára adott felhatalmazást, vagyis semmibe veszi hatalmának korlátait. Harmadszor, ha a törvény olyan rendelkezéseket tartalmaz, amelyek nem biztosítják mindenki számára egyelően a jog megértésének és követésének a *lehetőségét* (vagyis a jogalkotó figyelmen kívül hagyja, hogy csak az olyan magatartás tanúsítása várható el, ami teljesíthető).

A törvények igazságtalanok lehetnek tartalmi okokból is. Ilyen például az – mondja Finnis –, ami az emberek egy olyan csoportjának *juttat* valamit a közös javakból, akiknek ahhoz az osztó igazságosság valamely ésszerű kritériuma alapján nincs joga;²⁰ vagy úgy *ró terheket* bizonyos emberekre, hogy másokat bármilyen igazságos kritérium nélkül felment alóluk.²¹ S végül, a kölcsönös igazságosság szempontjából igazságtalannak tartjuk azt a törvényt, ami valakitől vagy mindenkitől megtagad egy feltétlen *emberi jogot*, vagy egy olyan emberi jogot, aminek a gyakorlása az adott körülmények között összeegyeztethető lenne a közrend ésszerű követelményeivel.

A törvények tartalmi értelemben vett erkölcstelenségének megítélése sok esetben az ítéletalkotó értékrendjének függvénye; s ha valamely kérdésben már, vagy még nincs társadalmi közmegegyezés, akkor e negyedik kritérium csak korlátozottan alkalmazható. A *feltétlen emberi jogokat* semmibe vevő törvényeket nyilvánvalóan az e jogokat elismerő érték- és erkölcsi rend hívei tekintik igazságtalannak. Ugyanígy: egy demokratikus értékrend alapján kijelenthető, hogy igazságtalan az a törvény, ami megtiltja és büntethetővé teszi egy jogszabály vagy az egész jogrendszer *nyilvános megvitatását és bírálatát*.²² Az emberi szabadságot és autonómiát tisztelő értékrendben pedig hasonlóképpen elmondható, hogy igazságtalan az a törvény, ami lehetővé teszi mások *önkényes kényszerítését*, vagy arra való kényszerítését, hogy egy harmadik személynek ártsanak. Ide sorolható továbbá az olyan törvény is, amely valakit, anélkül, hogy közösségének vagy embertársainak ártott volna, *megpróbál elpusztítani*, mint *polgárt* (például vagyonának elvétele révén), mint *állampolgárt* (elismert és fontos jogainak korlátozása, illetve tagadása révén), vagy mint *embert* (életének kioltása révén).

Az ilyen törvényeket már csak azért is igazságtalannak tekintjük, mert megingatják bennünk azt a meggyőződést, hogy, az igazságosság – mint olyan erény, ami különösen

²⁰ Példaként szolgálhat erre az a mára már hatályon kívül helyezett jogi rendelkezés, amely szerint az egyetemi felvételi során azonos pontszám megszerzése esetén előnyben kell részesíteni azt a jelentkezőt, akinek szülei bizonyos érdemermekkel rendelkeznek. Ugyanígy, az osztó igazságosság kritériumának ésszerűségét vitatják manapság azok, akik az Egyesült Államokban meg akarják szüntetni a színes bőrűek azonos teljesítmény esetén való előnyben részesítését az egyetemi felvételi során.

²¹ E kérdés bizonyos esetekben úgy vetődik fel, hogy igazságtalan-e az a jogszabály, amely egy jogközösség minden tagjának, vagy valamennyi, meghatározott jellemzőkkel bíró tagjának rosszabbá teszi a helyzetét. Példaként lásd ezzel kapcsolatban a magyar Alkotmánybíróság 32/1991. (VI.6.) AB határozatának indokolását és a különvéleményeket; megjelent: Sólyom László-Holló András (szerk.): *Az Alkotmánybíróság határozatai 1991*. Triorg, Budapest, 1992., 129-148., különösen 147-148. o.

²² Vö. Heller Ágnes: *Az igazságosság túl*. (Ford.: Berényi Gábor) Gondolat, Budapest, 1990., 202. o.

illik a joghoz, s egyszersmind a leginkább jogi szellemű – egyesítheti a jogot és az erkölcsöt.

A JOGALKALMAZÁS IGAZSÁGOSSÁGA

A jogalkalmazás igazságossága az eljárási igazságosság egyik formája, nevezetesen az, amikor a már megalkotott jogszabályokat helyesen alkalmazzák. Ilyenkor azt mondjuk, *igazságot szolgáltatnak*. Az igazságos jogalkalmazás kérdése elsősorban *jogviták eldöntésekor* vetődik fel, míg a közigazgatási döntés helyes meghozatala esetén inkább azt mondjuk: jogszerűen jártak el. Ez azzal is összefügg, hogy az ítélkezés elsősorban a már elismert jogosultságokkal és kötelezettségekkel kapcsolatos, a közigazgatás pedig többnyire valamilyen közösségi cél elérésével és annak eredményességével. Az ítélkezés a törvényességet és a jogbiztonságot mozdítja elő, míg a közigazgatás – a törvényesség általános keretein belül – a hatékonyságot és a gyors döntést segíti.

A jogalkalmazás igazságossága kapcsán az első kérdés az, hogy ki szolgáltatson igazságot. A különböző jogrendszerekben e funkciót rendszerint a következő szervek látják el: a legfőbb jogalkotó szerv sajátos tanácsa vagy ülése (ezt az intézményi megoldást őrzi a modern jogokban néhány archaikus szabály; például az államfő felelőssége kapcsán); a közigazgatási szervek keretében létrejött ideiglenes vagy állandó döntőbizottságok (ami az angol-amerikai jogrendszerben gyakori); az állami bíróságok és a választott döntőbíróságok. Természetesen mindegyik megoldásnak megvannak a maga előnyei és hátrányai,²³ a modern jogi kultúrákban azonban – néhány kivételtől eltekintve – az igazságosság kritériumának tekintjük azt, hogy olyan szervek döntsék el a jogvitákat, akik nem vettek részt a döntés alapjául szolgáló jog megalkotásában; s megfordítva, hogy a törvény alkotója ne ítélkezzen az általa alkotott jog alapján.

Az igazságos jogalkalmazás alatt rendszerint a következő követelmények megvalósulását értjük: (a) Az érvényes jogszabályokat alkalmazzák *mindazokra*, akik hatályuk alá tartoznak. (b) Valamely jogi rendelkezésben megszabott joghátrányt ne alkalmazzanak *olyanokkal* szemben, akikre az adott rendelkezés *nem* vonatkozik. (c) A jogi rendelkezéseket *részrehajlás nélkül* érvényesítsék. Ezek közül a harmadik, mely bizonyos értelemben magában foglalja az első kettőt, további elemzésre érdemes.

A PÁRTATLANSÁG. A részrehajlás mentes jogalkalmazás tulajdonképpen *pártatlanságot* jelent. Vagyis azt, hogy a bíró a vita során körültekintően állapítsa meg és vegye figyelembe *valamennyi* érintett fél érdekeit, igényeit, illetve törvényes jogait és erkölcsi méltóságát. Ehhez az szükséges, hogy ne engedje érvényesülni azokat a tényezőket, ami a felek szempontjainak, igényeinek és jogainak figyelembe vételétől eltéríthetik. Vagyis zárja ki az ügy természetével összeegyeztethetetlen világnézeti, erkölcsi és politikai meggyőződését; a lehető legteljesebben szorítsa háttérbe a felekkel kapcsolatos személyes érzéseit (szimpátiáját vagy antipátiáját); az eljárás során ne éljen vissza a bírói tisztséggel együtt járó hatalmi helyzetével; s végül, ne döntsön szeszélyesen. A jellegzetes bírói erények – „pártatlanság és semlegesség a lehetőségek

²³ Elemzésüket lásd: Roscoe Pound: *Justice according to Law*. Yale U. P., New Haven, 1951., 62-91. o.

áttekintése során, a döntéssel érintett valamennyi fél érdekeinek figyelembe vétele, s törekvés arra, hogy a döntés ésszerű alapja valamilyen elfogadható általános elv legyen”²⁴ – e követelmények teljesülését kívánják előmozdítani.

Ha a jogalkalmazó eleget tesz e követelményeknek, akkor azt mondjuk, hogy nem döntött önkényesen. S ezt nemcsak azért tartjuk fontosnak, mert a jog csupán így lehet kiszámítható, hanem azért is, mert az igazságosság lényegét gyakran épp az *önkény kizárásában* látjuk. *Justitiát* azért ábrázolják oly gyakran kendővel bekötött szemmel, mert a jog lényegéhez tartozik, hogy alkalmazója pártatlan legyen. A mérleg pedig arra utal, vagy azt feltételezi, hogy a jogalkalmazás során előzetesen megalkotott szabályokhoz kell mérnie a magatartásokat.

Bármily fontosnak tekintjük is azonban a jog részrehajlás mentes alkalmazását, látnunk kell, hogy az bizonyos mértékben olyan eszmény, aminek megvalósítására törekedhetünk, és törekednünk is kell, de sosem érhetjük el teljesen.

E megközelítő jelleg több problémát is felvet. Ezek egyike úgy fogalmazható meg, hogy az *elfogulatlanság* gyakran kevés. A jogalkalmazó által vállalt „önkorlátozás”, vagy az e célból kialakított intézményi és eljárási biztosítékok (például bírói függetlenség, összeférhetetlenség, „hallgattassék meg a másik fél is”, „senki ne legyen bíró a maga ügyében”) ugyanis csupán a helyes döntés *minimumát* biztosítják. Az igazságos jogalkalmazás ugyanakkor bizonyos esetekben épp a személyes tényezők jelenlétét kívánja meg. Az elvontan fogalmazott vagy a keretjellegű jogszabály egyedi esetre való alkalmazása például a *körülmények mérlegelését* teszi szükségessé, egy-egy jogi rendelkezés szigorú jellege pedig a *méltányosság* gyakorlását követelheti. *Justitia* szemét tehát nem mindig lehet bekötni, s ezt a festők és szobrászok is gyakran tudtukra adják. Ilyenkor azonban a kérdés mindig az – s ez a képzőművészeti alkotásokból nem derül ki –, hogy hol vannak azok a határok, ameddig a személyes tényezők jelenléte a helyes döntés érdekében kívánatos. E határokat rendszerint a *méltányosság* jelöli ki.

A másik probléma bizonyos értelemben ennek az ellenkezője. Amikor azt mondjuk, hogy a jogot ne alkalmazzák önkényesen vagy részrehajló módon, akkor ezzel nem csupán a *rosszindulatú* részrehajlást zárjuk ki, hanem a *jóindulatút* is. Ha a jog alkalmazója nem lehet elfogult, akkor a feleknek nem csupán ártani, de segíteni sem tud, hiszen erkölcsileg jó célok érdekében sem térhet el a szabálytól.²⁵ Erre utal az igazságosság egyik fő elve: *fiat iustitia, pereat mundus* [legyen igazságosság, még ha el is pusztul a világ]. És ezért mondják néhányan, hogy a jogalkalmazás igazságossága valami formális dolog: hideg erény, mely olykor akár kegyetlen is lehet.²⁶ Ez sok esetben kétségtelenül így van, bár figyelembe kell vennünk két kiegészítő szempontot is.

Egyfelől a méltányosság jelentős mértékben enyhítheti a *strict* normákhoz való ragaszkodás hidegségét vagy kegyetlenségét. A méltányosság e tekintetben a diszkrecionális jogalkalmazás egyik esete. Gyakorlására akkor kerül sor, amikor a jog

²⁴ Hart: *A jog fogalma*. 237. o.

²⁵ Ezért tűnik a jogászok számára különösnek, mi több, kissé visszatetszőnek a Chateau-Thierry-i törvényszék bírójának, P. Magnaud-nak a gyakorlata, aki jóindulatúan ugyan, de gyakran eltért a jogszabályi előírásoktól. A *jó bíró*ként híressé vált Magnaud tevékenységéről lásd Leyret Henrik: *Magnaud a jó bíró*. (Ford.: Sándor Aladár) Grill, Budapest, 1908.

²⁶ Jól érzékelteti ezt a formális igazságosság kapcsán Heller Ágnes. „Az igazságosság hidegségét, sőt akár kegyetlenségét érzi minden tanár, aki már buktatott meg diákokat, minden szülő, aki már megbüntette gyermekét, s egyáltalán mindenki, aki valaha is rangsorolt, osztályozott, igazságot osztott és ítéletet alkotott. ... A *fiat iustitia* az igazságosság formális fogalmának feltétlen imperatívusza, még ha a *pereat mundus* kiegészítést nem is kell feltétlenül hozzátenni.” Heller Ágnes: *Az igazságosságon túl*. 23. o.

strict jellege ellentétbe kerül az igazságosság valamely általános parancsával, és a döntés – a *jogszerűség*, illetve az érintettek *érdekeinek* jelentős *sérelme nélkül* – képes kielégíteni a joggal kapcsolatos várakozásokat (például az eseti igazságosság követelményét).

Másrészt a jogalkalmazói döntés előzetesen közzétett normákhoz való kötöttsége úgy is értelmezhető, hogy ez az *ára* annak a kiszámíthatóságnak és biztonságnak, amit a rugalmasan alkalmazható szabályrendszerekkel szemben csak a feltétlen rendelkezéseket tartalmazó és hajlíthatatlan alkalmazást kívánó jog képes nyújtani.

A PÁRTATLANSÁG PARADOXONAI. Bizonyos esetekben nem azért támadnak kételyek, mert valamely jogszabálynak egy adott esetre való alkalmazása egy másik normarendszer alapján megkérdőjelezhető eredményhez vezet, hanem azért, mert a szabály igazságossága önmagában is vitatható. A jogalkalmazás igazságosságának fenti kritériumai azonban azt is jelentik, hogy a jog alkalmazója ilyenkor sem vizsgálhatja felül a szabály előírásait. Ez két közismert *paradoxonhoz* vezet.

Az egyik szerint az igazságos jogalkalmazás elfogulatlanságot jelent ugyan, de azt feltételezi, hogy „elfogultak” vagyunk a szabály iránt. Vagyis jogászként még akkor is feltételezzük, hogy a szabály helyes (pontosabban: helyesen megalkotott, s ezért érvényes), ha magánemberként esetleg vitatjuk azt.²⁷

Az ezzel összefüggő másik paradoxon az, hogy elvileg az *igazságtalan jogszabály* is *alkalmazható igazságosan* (ebben az értelemben: következetesen). Az „elvileg” itt fontos megszorítást jelent. Századunk egyik legjelentősebb gondolkodója ugyanis joggal mutatott rá: az igazságtalan törvényeket alkotó zsarnoki rendszerek úgy működnek, hogy lehetetlenné teszik még az igazságtalan jogszabályok következetes alkalmazását is.²⁸

S végül, gyakran az vet fel nehézségeket, ha valamely jogszabály előírásai *nem egyértelműek*, s az egyes értelmezési lehetőségek között a jogalkalmazónak kell választani. Könnyű lenne itt is azt mondani, hogy a döntést ilyenkor egy-egy tételes jogon kívüli tényező (például a tételes jogban nem kifejezett erkölcsi elv) határozza meg. Ezzel azonban még nem mondunk sokat, hiszen rendszerint ezek az elvek és megfontolások is többféle értelmezési lehetőséget kínálnak, s így újra ott a kérdés: vajon ezek közül a jogalkalmazónak milyen alapon kell választani.

E kérdésre rendszerint kétféle választ szoktak adni. Az egyik az, hogy ilyenkor csakis a felek *jogosultságait* szabad figyelembe venni, s ha pont ez az, ami a jogszabályi rendelkezés bizonytalan fogalmazásmódja miatt kérdéses, akkor a jogokat a jogrendszer egészéből levont *jogi elvek* értelmezésével, illetve a feleket megillető *erkölcsi háttérjogok* alapján kell megállapítani. A másik lehetőség az, hogy a bizonytalan esetekben a jog alkalmazója valamilyen célszerűségi szempontra legyen tekintettel. Például vizsgálja meg, hogy az adott esetben a döntésnek milyen *társadalmi következményei* lehetnek, mit kíván a közjó vagy a társadalom érdeke, és ennek alapján értelmezze a kérdéses jogszabályt. E két lehetőség néhány esetben nyilvánvalóan teljesen ellentétes következtetésekhez vezet. Az egyik szerint az egyéni jogokat kell –

²⁷ Magánemberként vagy a jogalkalmazás világán kívül a már létező szabályok iránti „elfogultság” természetesen felfüggeszthető. Az ilyen felfogást Heller Ágnes *dinamikus igazságosságnak* nevezi. Az e felfogást szimbolizáló *Justitiának* soha sincs kendő a szemén, amint azt Heller könyvének (*Az igazságosságon túl*) címlapja - Giottonak a Scrovegni kápolnában látható freskója - igen szemléletesen érzékelteti.

²⁸ Lásd részletesen Lon Fuller: *The Morality of Law*. Harvard University Press, 1964, 1969².

akár a feltételezett közjó háttérbe szorítása árán is – érvényesíteni, míg a másik alapján minden bizonytalan esetben inkább a többség javát kell szem előtt tartani. Az elmúlt két évtized jogi és politikai filozófiájának egyik legtöbbet vitatott kérdése az, hogy az igazságossággal vajon melyik egyeztethető össze.

A célszerűség és az igazságosság egy sajátos értelemben a büntetőjog területén is ellentétben áll. A *megtorló igazságosság* ugyanis azt követeli, hogy a törvénysértést *mindig* meg kell büntetni (hiszen az az igazságos, ha mindenki megkapja, amit *megérdemel*), és a tettetést a tettel *arányos* mértékben kell megbüntetni (hiszen azt kell megkapnia, *amit* megérdemel).

Az előbbi követelmény a büntetőjog terén a méltányosság jelentős mértékű korlátozásához vezet, ami az igazságosság fogalmi szintjén a *könnyörületesség* és a *kegyelem* lehetőségének teljes vagy részleges kizárásával járhat. De nemcsak arról van szó, hogy ilyenkor a mérleg helyett a kard kerül *Justitia* felemelt kezébe, hanem arról is, hogy az istennő magányossá válik: sem *Equitas*nak, sem *Pietas*nak nem jut mellette hely.²⁹ Az ilyen nézetek hívei rendszerint azt állítják, hogy a bűncselekmény elkövetésével felborult az egyén és a közösség közötti egyensúly vagy arányosság, s ezt csak a büntetés képes helyreállítani. Ez gyakran úgy fogalmazódik meg, hogy a társadalom lelki egészségét szolgálja az, ha a bűn elkövetőjét mindig megbüntetik. Mások ezzel szemben azt vetik fel, hogy a jog területén lehetnek olyan megfontolások (például az időmúlás), amelyek bizonyos esetekben többet nyomnak a latban, mint a megtorlás előnye,³⁰ és amelyeknek meg kell fékezniük az azt motiváló (kis túlzással az emberi lélek mélyén meglévő és a megtorló igazságosság háttérét jelentő „állati ösztönnek”³¹ is nevezett) lelki tényezőket.

Az a követelmény, hogy a tettetést mindig a tettel *arányos* mértékben kell megbüntetni két fontos kérdést vet fel.

Az egyik az, hogy mi is *a tettel arányos* büntetés. Arányos lehet a büntetés, ha a tettesnek *ugyanazt* kell elszenvednie, amit ő követett el mással szemben. Ez a *lex talionis*, amit sokan – különösen például az emberölés minősített eseteiben, és a halálbüntetés fenntartása mellett érvelve – az igazságosság fő szabályának tekintenek. Ha azonban a megtorlás elve olykor azt is jelenti: „szemet-szemért”, azért még nem feltétlenül követeli azt. Mondhatjuk ugyanis azt is, hogy a jogalkalmazó valamilyen más jellegű büntetést *arányosítson* a tettel. Ne ugyanazzal büntessen tehát, hanem valami olyannal, ami az elkövetett tettel arányban áll. Ilyenkor persze *különnemű* dolgokat kell összehasonlítani (például egy ember életének kioltását egy másik személyes szabadságának több éves elvonásával), ezért sokszor vitatható lesz, hogy a kiszabott büntetés valóban *arányos-e* a tettel; vagyis az elkövető tényleg azt kapta-e, amit megérdemelt. A kiszabott büntetés igazságosságának megítélése ilyenkor sok

²⁹ A megfogalmazás Lactantius *Divinae Institutiones* című művének francia kiadásában szereplő képre utal (Párizs, Biblioth'equ Nationale, Cod. lat. 1671. fol. 127. v), amelyen a művész a kor felfogásának megfelelően *Pietasszal* és *Equitasszal* együtt ábrázolja *Justitiát*.

³⁰ Lásd ezzel kapcsolatban a politikai okokból nem üldözött bűncselekmények elkövetőinek megbüntetésével kapcsolatos hazai vitákat: Bárd Károly: „Visszamenő igazságszolgáltatás, alkotmányosság, emberi jogok”. *Társadalmi Szemle*, 3 (1992) 29-38. o.; Bragyova András: „Az igazságtétel legalitása”. *Magyar Tudomány* 2 (1992) 43-156. o.; Nehéz-Posony István: „Visszamenőleges igazságtétel”. *Jogtudományi Közlöny*, 2 (1992) 79-80. o.; Samu Mihály: „Az igazságtétel jogelméleti vonatkozásai”. *Magyar Jog*, 6 (1994) 332-339. o.; Varga Csaba: „Szabad-e ítélnünk a múltról? Jogfilozófiai megfontolások”. *Társadalmi Szemle*, 1 (1992) 85-90. o.; Zétényi Zsolt: „Mi a teendő a múlttal? Gondolatok az úgynevezett igazságtételről” [1-3] *Magyarország és Európa. Társadalom - politika - tudomány*, 1 (1993) 50-61., 2 (1993) 17-27. és 3 (1993) 15-21. o. Lásd még: *A múlt feldolgozása a jogállam eszközeivel*. Konrad Adenauer Stiftung, Budapest, 1992. és *Visszamenőleges igazságszolgáltatás*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, Budapest, 1992.

³¹ Lásd: John Stuart Mill: *Haszonelvűség*. 238. o.

tényezőtől függ. Így a jog funkciójáról és a büntetés szerepéről alkotott nézetektől, valamint a megsértett szabály, illetve az általa védett érték fontossága felől alkotott elképzelésektől.

A másik nehézséget az okozza, hogy a legtöbb modern büntetőjogi rendszer és a legtöbb modern büntetőjogi gondolkodó a megtorlással szemben előnyben részesíti a *célszerűségi* megfontolásokat. E megfontolások alapján a büntetést úgy gondoljuk el, mint valamilyen cél megvalósítási eszközt, vagy legalábbis egy ilyen célnak rendeljük alá. Azt mondjuk, hogy a büntetés célja a *társadalom védelme*, a *megelőzés*, az *elrettentés*, vagy az *elkövető megjavítása* és így tovább. Ha a jogalkalmazó e célokat követi, az megnehezíti, néhány esetben pedig lehetetlenné teszi, hogy a tett arányos, tehát a fenti értelemben igazságos büntetést szabjon ki. Ha a bíró ugyanazért a tettet súlyosabban bünteti a visszaesőt, akkor *eltér* a büntető igazságosság alapelvétől: az arányosságtól. Ugyanez a helyzet akkor is, ha egy elszaporodó bűncselekmény elkövetésétől a bírói gyakorlat túl szigorú büntetésekkel akar elrettenteni. Az arányosságtól való ilyen eltérésekkel a bíró elérhet ugyan valamilyen célt, de az elkövető nem *azt* kapja, *amit megérdemelt*. Ebből a szempontból úgy tűnik, hogy az arányos büntetést követelő retributív igazságosság nem nagyon egyeztethető össze a célszerűség által uralt modern büntetőjoggal.

Mindez részben már annak a kérdésnek az egyik esete, hogy az igazságosságnak mint eszménynek a jog esetében vannak-e vetélytársai. Figyelmünket most e kérdés felé fordítjuk.

AZ IGASZÁGOSSÁG ÉS A JOGI ÉRTÉKEK

Ma már nehéz megállapítani, hogy a jogfejlődésnek valóban volt-e olyan korszaka, mint azt néhányan állítják, amelyben a *ius* fogalma teljesen megegyezett a *iustummal* (azzal, ami igazságos). Az viszont kétségtelen, hogy a jog helyességének már a jogfejlődés és jogi gondolkodás kezdetén is több kritériuma volt. Manapság, amikor is a jog eszközjellegű felfogása egyáltalán nem megy kivételszámba, a lehető legváltozatosabb célokat akarják vele megvalósítani. Néhányan azt mondják, hogy a jognak a társadalmi *fejlődést* kell szolgálnia, mások meg azt, hogy az emberi együttélés *kialakult rendjét* kell védelmeznie. Egyesek szerint a helyes jog az, ami megfelel egy adott *erkölcsi* rendnek, míg mások szerint a dolog épp fordítva áll: az erkölcs és a jog még egy eszményben sem olvadhat össze. Megítélhető a jog az *ésszerűség* alapján, és kijelenthető az is, hogy a helyes jog a *szabadságot* mozdítja elő.

A jog elé állítható eszmények szinte végtelen sorában néhánynak ugyanakkor kitüntetett helye van. Ezek közül talán a három legfontosabb az *igazságosság*, a *jogbiztonság* és a *célszerűség*. Gustav Radbruch nyomán³² viszonyuk úgy is leírható, mint a jogeszmé nélkülözhetetlen alkotóelemei közötti antinómiák sora. Ahhoz, hogy a jog *helyes* legyen, valamilyen mértékben mindhárom eszménynek meg kell felelnie – sok esetben azonban nem képes mindegyiküknek egyszerre megfelelni.

Az igazságosság és a jogbiztonság bizonyos szempontból egymás ellentétei. Az igazságosság parancsoló erejű eszmény ugyan, de tartalma többféleképpen is értelmezhető. Ezért az igazságosság alapján a joggal szemben egymással *ellentétes*

³² Gustav Radbruch: *Jogfilozófia*. (Részlet, ford.: Nagy Endre); megjelent: Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia*. 229-236. o.

elvárások is megfogalmazhatók. Mindez az igazságosságot a jog esetében viszonylagossá teszi. Egy normatív renddel szemben ugyanakkor az egyik legfontosabb elvárásunk az, hogy legyen kiszámítható. Ami jogos vagy jogtalan, annak pontosan megállapíthatónak kell lennie. Amíg tehát az „igazságos rend” többféle is lehet, addig a jogbiztonság *egyetlen rend* eszméjét sugallja, melynek akkor is lehetnek előnyei, ha nem felel meg teljesen az igazságos rendről alkotott valamely elképzelésnek. Az igazságosság továbbá *aktív* eszmény: mivel sokszor csak megközelíthető, a dolgok *megváltoztatására* hív fel. A jogbiztonság ezzel szemben *passzív*, hisz a *rend tartóssága* érdekében gyakran az eszményekről való lemondással jár.

Az igazságossággal másfelől gyakran a célszerűség is ellentétben áll. Az előbbi ugyanis *általános*, s ebben az értelemben a társadalmi és politikai harcok fölötti világhoz tartozik; az utóbbi inkább az épp adotthoz vagy a *részlegeshez* áll közel. Aki igazságos rendet akar, az mindig az *egészre* gondol és hosszú távú szempontokat mérlegel; aki pedig a célszerűség szerint ítél meg egy kérdést, az gyakran *részérdekeket* kíván rövid távon érvényesíteni. A jog a célszerűség révén közvetlen kapcsolatba kerül egy politikai-hatalmi renddel, sőt annak eszközévé is lehet, míg az igazságosság inkább leválasztja arról, és védetté teszi a hatalmi érdekekkel szemben.

Sok esetben persze nem érzékeljük az értékek e konfliktusát, mert az egyes jogszabályokkal szemben különböző elvárásokat fogalmazunk meg. Az egyik törvénytől azt várjuk, hogy legyen célszerű, míg a másiktól azt, hogy teremtsen biztonságot, s ilyenkor gyakran azt is elegendőnek tartjuk, ha nem igazságtalan.

E három érték konfliktusát továbbá a jogon belüli intézmények sokszor fel tudják oldani. Például a jogbiztonság érdekében a *jogerő* még az igazságtalan döntést is érvényben hagyja; az *elévülés* pedig az igazságtalanság elkövetőjének is büntetlenséget biztosít. Az igazságosság akkor is sikerrel követeli a törvény előtti *egyenlőséget*, amikor a célszerűség alapján az egyenlőtlenség hasznosabb, s egy nyomozati eljárásban az igazságossággal vagy a jogbiztonsággal összefüggő szabályokat akkor is be kell tartani, ha az eljárás sikere szempontjából az esetleg nem célszerű.

Az igazságosság, a jogbiztonság és a célszerűség azonban sokszor feloldhatatlan ellentétben áll. Ilyenkor mesterségesen teremtünk közöttük rendet. Azaz *értékrangsort* állítunk fel közöttük, és – például Gustav Radbruch álláspontját elfogadva – azt mondjuk: ha a jogbiztonság és a célszerűség ellentétbe kerül, akkor az előbbit kell előnyben részesíteni, ha pedig ez ütközik össze az igazságossággal, akkor az utóbbinak kell elsőbbséget biztosítani. Állást foglalhatunk azonban Radbruch nézetével ellentétesen is. Hangsúlyozhatjuk – például a magyar Alkotmánybíróság ún. igazságtételi döntése nyomán – a következőket is: vannak olyan történelmi helyzetek, amikor valamilyen fontos érték, például a jogállamiság azt kívánja, hogy a (megtorló) igazságosság követelményeivel szemben a jogbiztonság szempontjai érvényesüljenek. Eszerint a jog kiszámíthatóságából következő előnyök sokkal többet nyomnak a latban, mint az évtizedekkel korábban elkövetett bűncselekmények tetteseinek megbüntetése. Nyilvánvaló, hogy az ilyen kérdésekben való állásfoglalást a történelmi helyzet is befolyásolja: Radbruch a náci Németország háborús összeomlása nyomán fejtette ki fenti nézetét, a magyar alkotmánybírók pedig az 1990-es évtized elején, egy békés módon lezajlott jogállami fordulat után hozták meg döntésüket.³³

³³ A jog és igazságosság viszonya kapcsán a kelet-európai országokban. 1990 óta számos új, korábban ismeretlen nehézséggel kellett szembenézni. Az ezek megoldására tett kísérletek immár fél évtizedes múltra tekinthetnek vissza, de e kérdések elméletileg nem tekinthetők lezártak. Ezért csupán jelezzük itt, főleg a hazai tapasztalatok alapján, a legfontosabb elméleti

BE KELL-E TARTANI AZ IGASZÁGTALAN TÖRVÉNYEKET?

Aki igazságtalan jogszabállyal kerül szembe, abban természetesen vetődik fel a kérdés: vajon be kell-e tartani rendelkezéseit? E kérdést mindenkinek magának kell megválaszolnia, s az elmélet dolga csak az lehet, hogy tájékoztasson a figyelembe vehető erkölcsi és jogi megfontolásokról.

A jogászok szempontjából a nehézséget az okozza, hogy a normák érvényességének és kötelező erejének összefüggése számukra evidencia: a normák kötelező erejét csakis *érvényességük* megkérdőjelezésével lehet elvitatni. Ha azonban bárki és bármikor megkérdőjelezheti valamely jogszabály érvényességét, akkor az kérdésessé teheti a jogi rendezettséggel kapcsolatos várakozásokat, s ha a jogot hivatalosan alkalmazó jogászok is megtehetik, az aláássa a jogbiztonságot. Másfelől, az igazságtalan törvények betartása – túl azon, hogy erkölcsi károkat okoz, szélsőséges esetben pedig lerombolja az ember erkölcsi személyiségét – aláássa a jog erkölcsi hitelét.

Úgy tűnhet, hogy megoldja a kérdést, ha tekintettel vagyunk a jog társadalmi-politikai környezetére is. Eszerint egy *demokratikus* rendszerben a jog alanyai nyilvánosan *megvitathatják*, a vita eredményeként pedig *kétségbe vonhatják* egy jogszabály igazságosságát, és *kezdeményezhetik megváltoztatását* is – noha annak megtörténteig be kell tartaniuk. Mindez azonban nem oldja meg a fenti dilemmát, hisz *nincs biztosíték* arra, hogy a demokratikus többség igazságos jogot alkot, vagy megváltoztatja azt, ami igazságtalan. A többség ugyanúgy alkothat igazságtalan jogot, ahogy egy kisebbség is.

Egy másik megoldási kísérlet az igazságtalan jogszabályt inkább jogi környezetében, *a jogrendszer egészében* vizsgálja. Ilyenkor azt mondják: nincs olyan jogrendszer, aminek minden szabálya igazságtalan, s persze olyan sincs, amelyben csak igazságos szabályok vannak. A kérdés így az, vajon igazságtalanná tehetnek-e *egyes* igazságtalan jogszabályok egy egész jogrendszert? E probléma két irányban gondolható tovább. Egyrészt „mennyiségi” jelleggel, amikor is azt kérdezzük, hogy hol az a határ, amelyen túl az igazságtalan jogszabályok *nagy száma miatt* már az egész jogrendszer igazságtalan? Ilyenkor rendszerint a válaszadó tűrőképességéről kapunk felvilágosítást. Másrészt „minőségi” szempontokat alapul véve, vagyis azt kérdezve, hogy vannak-e olyan jogszabályok, amelyek az *egész* jogrendszert igazságtalanná tehetik? A választ ez esetben az abban való állásfoglalás határozza meg, hogy az emberek társadalmi együttélésének vajon vannak-e olyan (például egy minimális tartalmú természetjogban összegezhető) vonásai, amelyeknek *minden* társadalmi csoportosulást jellemezniük kell. Aki ebben tagadólag foglal állást, az valószínűleg nemlegesen válaszol a fenti kérdésre is. Aki viszont úgy véli, hogy minden életképes társadalmi szerveződésnek

kérdéseket. Összegezhető-e az igazságosság valamely felfogásával az, hogy a kommunista hatalomátvétel során államosított javak egykori tulajdonosai négy évtized elteltével visszakapják vagyonukat, vagy annak jogtalan elvétele miatt inkább kártérítést, illetve kárpótlást kell kapniuk? Jár-e ilyen kárpótlás azoknak, akiknek javait nem államosították ugyan, de a kérdéses rendszer viszonyai között születtek, illetve éltek le életük nagy részét? Megfelel-e az igazságosság valamely követelményének az, ha a személyes szabadságukban korábban korlátozott, vagy attól megfosztott személyek kárpótlást kapnak? Igazságos-e az, ha a az előző rendszerben elkövetett, de politikai okokból nem üldözött bűncselekmények elkövetőit felelősségre vonják? Megváltoztathatók-e az előző politikai rendszerben jogszerű formákban, illetve eljárás során bevezetett privilégiumok (pl. bizonyos vezetők magas nyugdíjai)? Igazságosnak mondható-e az egykori titkosrendőrségi ügynökök kiletének nyilvánosságára hozatala?

eleget kell tenni bizonyos követelményeknek, az azt fogja mondani, hogy vannak ilyen jogszabályok, s valószínűleg az igazságtalan törvények fentebb tárgyalt kérdésének függvényében határozza meg ezeket.

Egy harmadik szempontként az is felvethető, hogy a „Be kell-e tartani az igazságtalan törvényeket?” kérdés *rejtett fokozatokat* tartalmaz. Rendszerint már maga az igazságtalanság is fokozati jellegű, és súlyát az határozza meg, hogy mennyire fontosak azok az értékek, amelyeket nem enged érvényre jutni, tagad, vagy tönkretesz. Az igazságtalan törvényekkel szemben továbbá sokféleképpen fel lehet lépni, és e lehetőségek szintén különböző *fokozatokat* foglalnak magukban. Lehetséges, hogy valaki betartja azokat, de *nyilvánosan tiltakozik* ellenük és megváltoztatásukat követeli. Lehet, hogy *kijátssza* rendelkezéseiket, vagy *polgári engedetlenség* keretében betartásuk nyilvános megtagadásával megkérdőjelezi érvényességüket. S végül, elvileg az is lehetséges, hogy *egyes* igazságtalan törvények miatt a jogrend *egészének* erőszakos megváltoztatására törekszik.

Gyakran az is fontos különbségekhez vezet, hogy az igazságtalan törvény *tevéleges* magatartást kíván-e, vagy valamitől való *tartózkodást*; s hogy az ilyen jogszabály érvényesítésének hallgatólagos eltérése egy adott esetben az igazságtalanság részévé teszi-e az embert.

Végül, más erkölcsi elvárások fogalmazhatók meg a jogot hivatalosan alkalmazó *bírókkal* és a jog címzettjeinek tekinthető polgárokkal szemben; s egy jogi kötelezettség létevel kapcsolatos tagadó válaszban mindig különbséget kell tennünk a „nem kell” és „nem szabad” között is.

Mindezek alapján csupán annyi fogalmazható meg, hogy *elképzelhetők* olyan esetek, amikor a címzetteknek vagy a jog alkalmazóinak erkölcsi szempontból nem kell, s esetleg olyanok is, amikor nem szabad betartani egy jogszabályt. Ilyenkor a legtöbben Luther szavaival azt mondják: „Itt állok és nem tehetek másként”.

Ez azonban kétségtelenül különös helyzetet teremt. Az ellentmondás abban áll, hogy a jogi érvényesség egyéni felülvizsgálatának elismerése sérti a jogbiztonságot; másfelől azonban lehetnek olyan törvények, amelyek betartása helytelen, mert sérti az ember méltóságát és aláássa jog erkölcsi alapjait.

E probléma két fogalmi szinten vizsgálható. Az egyik abban az *elméleti* kérdésben összegezzhető, hogy miként oldható fel a fenti ellentmondás, a másik pedig abban a *gyakorlati* jellegűben, hogy mit tegyen a jog alkalmazója, ha rendkívül igazságtalan törvénnyel kerül szembe.

Az elméleti kérdés megválaszolásának egyik legismertebb módja annak kijelentése, hogy az ilyen jogszabályok azért *nem érvényesek*, mert igazságtalanok. *Lex iniusta non est lex* [az igazságtalan törvény nem törvény] mondja Szt. Ágoston.³⁴

E problémát tulajdonképpen a modern jogi pozitívizmus megjelenése és térnyerése tette akuttá. A klasszikus gondolkodók ugyanis különböző gondolati eljárásokkal még össze tudták egyeztetni a jogi érvényességet és az igazságtalan törvénnyel való szembeszegülés (általuk egyébként viszonylag szűken megszabott) lehetőségét. A jogi pozitívizmus azonban egy olyan nézőpontot vezetett be a kérdésről való gondolkodásba, melynek elfogadása esetén a különböző gondolati síkok egymástól

³⁴ Szent Ágoston: „A szabad akaratról”; megjelent: *A boldog életről. A szabad akaratról.* (Ford.: Tar Ibolya) Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989., 67. o. Közismert, hogy Aquinoi Szt. Tamás óvatosan kerüli a „*lex iniusta non est lex*” megfogalmazást. Érdemes azonban megjegyezni, hogy más összefüggésekben ő is úgy vélte, hogy „az igazságtalan bírói ítélet nem ítélet”; *Summa Theologiae*, II-II. q. 70 a. 4. ad 2.

függetlenednek és elszigetelődnek. Leglátványosabb formában e szempont John Austinnál jelent meg, aki azt hangsúlyozta, hogy egy jogilag érvényes törvény igazságtalanságára kifejezetten praktikus okokból nem lehet hivatkozni a bíróság előtt: „[A]ki azt mondja, hogy az isteni törvénnyel ellentétes emberi törvények nem kötelezőek, azaz nem is törvények, az tiszta képtelenségeket beszél. A bíróságok mindig érvényre jutatták a legveszedelmesebb, s ezért az Isten akaratával leginkább ellentétes törvényeket is, és érvényre juttatják ma is. Tegyük fel, hogy a szuverén halálbüntetés terhe mellett megtilt valamilyen ártalmatlan vagy pozitíve előnyös magatartást. Ha ezt elkövetem, bíróság elé állítanak és elítélnék; s ha azért kifogásolom az ítéletet, mert ellentétben áll Isten törvényével, aki azt parancsolta, hogy az emberi törvényhozó ne tiltsa meg olyan cselekedeteket, amelyeknek nincsenek káros következményei, akkor a bíróság azzal fogja bebizonyítani érvelésem következtelen voltát, hogy – ama jogot követve, amelynek érvényességét vitattam – felakaszt.”³⁵

Az igazságtalanság és a jogi kötelezettség viszonyának végiggondolása (s így többek között a „Be kell-e tartani a rendkívül igazságtalan törvényeket?” kérdés megválaszolása) során a következő gondolati síkok között tehetünk különbséget. Felvethetjük a kérdést a *jogi rendszeren belül*, s így válaszunkban Austinhez hasonlóan a szankció elviselésének empirikus valószínűségét fogjuk kiemelni. Kissé sarkítottan úgy is fogalmazhatunk, hogy ilyenkor a kérdésnek már a megfogalmazásakor is a hasznosság alapján szemlélt gyakorlati végeredményét (vagyis az *ítélet végrehajtóját*) tartjuk szem előtt. Választhatunk ugyanakkor egy *jogrendszeren belüli* nézőpontot is, amikor is azt mondjuk, hogy annak normatív zárt és belső ellentmondás-mentességre törekvő jellege kizárja az azzal kapcsolatos parttalan elmélkedést, hogy mi igazságos és mi nem. Aki ezen a síkon vizsgálja a problémát, az a gyakorlati végeredményhez elvezető folyamatot (vagy *a tárgyalóteremben ülő bírót*) tartja szem előtt, és valószínűleg arra a következtetésre jut, hogy a jogi normarendszer sajátosságai miatt viszonylag kevés lehetőség van arra, hogy a tárgyalóteremben hatékonyan felvessük: ami a jogszabályok előírásai szerint kötelező, az egy másik *jogi* nézőpontból (például az alkotmány egészéből levont jogelvek alapján) mégsem az, mert igazságtalan. A pusztán a „jogrendszeren belüli” (minden erkölcsi szemponttól függetlenített) nézőpont lehetősége azonban viszonylag szűkre szabott, hiszen az erkölcsi dimenzió többnyire nem kívülről, mellékesen és utólag kapcsolódik a kötelezettséghez. Vagyis e kérdést rendszerint az együtt szemlélt *erkölcsi és jogi rendszeren belül* vetjük fel, nevezetesen úgy, hogy az erkölcsi kötelezettség *felől* közelítjük meg a jogi kötelezettséget. A pozitivisták gondolkodók ennek az egyébként természetes nézőpontnak a kizárására törekednek, amikor felteszik, hogy az erkölcsi kötelezettség nem, vagy nem szükségszerűen része a jogi kötelezettségnek. Aki azonban nem fogadja el, hogy az emberek kizárólag érdekből vagy a büntetéstől való félelemből tartják be a jogi rendelkezéseket, azaz felteszi, hogy a jogi kötelezettség teljesítése során erkölcsi megfontolásokat is követnek, az nem zárja ki, hogy egy törvény igazságtalansága alááshatja az abból származó jogi kötelezettséget. E gondolati síkon a szűkebb értelemben vett jogi végeredménytől függetlenül az erkölcsi kötelezettséget (vagy a jogalanyt mint *erkölcsi személyt*) tartjuk szem előtt. Egy negyedik értelmezési mód *a jog, az erkölcs és a hatalom* viszonyában keresi a megoldást. Ezen a síkon a gyakorlati jogi végeredmény kialakulását megelőző folyamatot (vagy *a döntést hozó jogalkotót*)

³⁵ John Austin: *Province of Jurisprudence Determined*. [1832] (Szerk.: H. L. A. Hart) London, 1954., 185. o.

tartjuk szem előtt. Mondhatjuk például azt, hogy a hatalom gyakorlójának szoros értelemben nincs ugyan joga az engedelmesség megkövetelésére; de amennyiben a közjót tartja szem előtt, hatalma van olyan törvények megalkotására, amelyek erkölcsileg kötelezőek.³⁶ Ha a hatalom gyakorlója a közjó elveitől eltérve alkot törvényeket, úgy azok nélkülözik azt az erkölcsi hatalmat, amivel egyébként pusztá létüknél (pontosabban: helyes eredetüknel vagy „pedigréjüknel”) fogva rendelkeznének. S végül, felvethető az is, hogy a *jogrend* általános hatékonyságával összefüggő követelmények vajon nem keletkeztetnek-e ún. kiegészítő, vagy párhuzamos erkölcsi kötelezettséget. Ezt mérlegelve valamely magatartás jogi környezetét (vagyis *polgártársainkat*, illetőleg azok jogszerű magatartását) tartjuk szem előtt. Például azt mondjuk: ha mások azt látják, hogy nem tartok be vagy nem alkalmazok egy igazságtalan jogszabályt, akkor ezzel más – esetleg igazságos – törvények is elveszíthetik tekintélyüket, mert kevésbé fogják azokat tisztelni, s ez káros következményekkel járhat a közjóra nézve is. Talán érdemes megjegyezni, hogy a *jogrend* mint egész *megbecsültsége* valószínűleg azon szempontok egyike volt, amelyek miatt a klasszikus gondolkodók (például Aquinói Szt. Tamás) oly szűkre szabták az igazságtalan törvényekkel szembeni ellenállás lehetőségét.

A fentebb jelzett *gyakorlati* kérdést illetően – „Mit tegyen a bíró, ha rendkívül igazságtalan törvénnyel kerül szembe?” – a jogelméleti gondolkodásban két jellegzetes álláspont körvonalazódott, bár egyiket sem fogalmazták meg kifejezett módon és teljesen egyértelműen. Az egyik Gustav Radbruch, a másik Herbert Hart álláspontjához köthető. A radbruch-i kiindulópont egyrészt azt sugallja, hogy a bíró a jogi konstrukciók alakításával, különböző jogtechnikai és dogmatikai megoldások segítségével kitérhet az igazságtalan törvény alkalmazása elől, másrészt kifejezetten is kimondja, hogy helyes lenne, ha bizonyos bírónak (például a felsőbb bíróságok bírójának) jogában állna a törvények érvénytelenné nyilvánítása.³⁷ A harti nézetekhez kapcsolható válasz szerint viszont a bírónak nem szabad összekeverni a jogi és az erkölcsi szempontokat: tudnia kell, hogy amit a jog követel tőle, az szélsőséges helyzetekben akár erkölcstelen is lehet, és e jellege nem semlegesítheti az annak alkalmazására vonatkozó kötelezettségét.³⁸ Radbruch elmélete arra ösztönöz, hogy aki ilyen szerencsétlen helyzetbe kerül, az *jogászként* keresse a megoldást, Hart elmélete pedig arra, hogy az illető, jogászi minőségét feladva, pusztán erkölcsi megfontolásokat követő *magánpolgárként* azt mondja: a „kérdéses szabály érvényes jogszabály ugyan, de túl erkölcstelen ahhoz, hogy rendelkezését végrehajtsam (és ezt nyíltan teszem, vagy lemondok hivatalomról)”. Kétségtelen, hogy mindkét álláspont mellett jó érvek mozgósíthatók, és választani közöttük csak a konkrét helyzet körülményeit mérlegelve lehet.

Nem vitás ugyanis, hogy e következtetések elsősorban nem a két gondolkodó eltérő habitusának eredményei, hanem azon történelmi és társadalmi körülmények következményei, amelyek között éltek, és amelyek rajta hagyták nyomukat az általuk kidolgozott elméleteken is.

³⁶ Vö.: Finnis: *Natural Law and Natural Rights*. 359-360. o.

³⁷ Vö.: Gustav Radbruch: „Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog”; megjelent: Varga Csaba (szerk): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. MTA ÁJI, Budapest, 1977., 129-139. o. Érdemes megjegyezni, hogy amikor Radbruch kifejtette e nézeteit, Németországban még nem létezett alkotmánybíróság.

³⁸ Vö. Hart: *A jog fogalma*. 231-145. o.

Ez a fentebb már jelzett általános tanulság újbóli hangsúlyozásához vezet. Az igazságtalan törvények betartásának kötelezettségével kapcsolatos kérdésben ugyanis az elmélet csak két dolgot állapíthat meg. Azt, hogy *vannak olyan esetek*, amikor a súlyosan igazságtalan jogszabállyal szemben erkölcsi szempontból jogos az ellenállás, és azt hogy az ilyen esetekben milyen *szempontokat* tanácsos figyelembe venni. Bármennyire is szentesíti azonban ezt az *általános* elvet a józan ész és a történelmi tapasztalat, mégsem állíthatók fel olyan *konkrét* szabályok, amelyekkel az *egyes esetekben* is meg tudnánk állapítani, hogy egy igazságtalan jogszabályt nem kell, vagy nem szabad betartani.³⁹ Az ilyen kérdésekben való állásfoglalás a konkrét történelmi körülmények között meghozott egyéni döntések körébe tartozik.

³⁹ A megközelítésmóddal kapcsolatban vö.: David Hume: *Értekezés az emberi természetről*. (Ford.: Bence György) Gondolat Kiadó, Budapest, 1976., 743-748. o.

IRODALOM

Aquinói Szt. Tamás *Summa Theologiae*, II-II.; magyarul [részletei]: 'Iustitia. Szemelvények a Summa Theologicából' [ford.: Gecse Gusztáv], 13 (1972) 12. *Világosság. Melléklet*; Arisztotelész *Nikomakhoszi etika*, 1129b (Budapest, Európa Könyvkiadó, ford.: Szabó Miklós, 1987), különösen V. könyv; Arthur Kaufmann *Theorie der Gerechtigkeit. Problemgeschichte Betrachtungen* (Frankfurt am Main, Alfred Metzner Verlag, 1984); Barry, Brian *Liberty and Justice* (Oxford, Clarendon Press, 1991); Cahn, E. N. *The Sense of Injustice* (New York, New York University Press, 1949); Finnis, John *Natural Law and Natural Rights* (Oxford, Clarendon Press, 1980), különösen a VII. és a XII. fejezet; Földesi Tamás *Jog és igazságosság* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989); Grotius, Hugo *A háború és a béke jogáról, I-III* (Budapest, Akadémia, ford.: Haraszi György, Brósz Róbert, Diószdi György, Muraközi Gyula, 1960), különösen Bevezetés és I. rész; Hanauer István *A kölcsönös igazságosság a kath. erkölcsstanban, különös tekintettel a magyar magánjogra* (Budapest, Stephaneum, 1909); Hart, H. L. A. *A jog fogalma* (Budapest, Osiris Kiadó, ford.: Takács Péter, 1995), különösen VIII. fejezet; Heller Ágnes *Az igazságosságon túl* (Budapest, Gondolat, 1990); Hobhouse, L. T. *The Element of Social Justice* (London, Allen and Unwin, 1921); Horváth Barna 'Die Idee der Gerechtigkeit', 7 (1928) 4. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 500-544. oldal; David Hume *Értekezés az emberi természetről* (Budapest, Gondolat Kiadó, ford.: Bence György, 1976) különösen III. rész; Kamenka, E. - Tay, Ehr-Soon A. 'Az igazságosság tradíciói és a jog társadalmi funkciói', 44 (1989) 10. *Jogtudományi Közlöny*, 531-538. oldal; Kant, Immanuel *Az erkölcsök metafizikája*, megjelent: Immanuel Kant *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája* (Budapest, Gondolat Kiadó, ford.: Berényi Gábor, 1991), különösen I. II. 1. E. I-II. szakaszok; Kelsen, Hans *What is Justice* (Berkeley, University of California Press, 1957, 1960²); magyarul [részlet]: 'Mi az igazságosság' [ford.: Varga Csaba], megjelent: Varga Csaba (szerk.) *Jog és filozófia* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981); Mill, John Stuart 'Haszonelvűség', megjelent: J. S. Mill *A szabadságról. A haszonelvűség* (Budapest, Magyar Helikon, ford.: Pap Mária, 1980), különösen 5. fejezet; Miller, David *Social Justice* (Oxford, Clarendon Press, 1976, 1991²); Morawetz, Thomas (szerk.) *Justice* (Aldershot, Dartmouth, 1991) [The International Library of Essays in Law and Legal Theory.]; Peleman, Chaim: *The Idea of Justice and the Problem of Argument* (London, Routledge and Kegan Paul, 1963); Platón *Az állam*, megjelent: *Platón összes művei* (Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984.) II. kötet, 7-83. oldal, különösen I. könyv; Pound, Roscoe *Justice according to Law* (New Haven, Yale University Press, 1951); Rawls, John *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass., The Belknap Press of Harvard University Press, 1971); Ross, Alf *On Law and Justice* (London, Stevens and Sons, 1958; újranyomva: Berkeley, University of California Press, 1974); Sajó András 'Miért lehet közömbös a modern jog az igazságosság iránt?', 28 (1985) 1. *Állam- és Jogtudomány*, 141-171. oldal. Lásd még: Földesi Tamás 'Miért ne legyen közömbös a modern jog az igazságosság iránt?', 28 (1986) 2. *Állam- és Jogtudomány*, 280-291. oldal.; Shklar, Judith *The Faces of Injustice* (New Haven, Yale University Press, 1988); Spencer, Herbert *Justice [Principles of Ethics, IV. kötet]* (London, Williams and Norgate, 1891); Stone, Julius *Human Law and Human Justice* (London, Stevens and Sons, 1965); Vecchio, Giorgio del *La Giustizia* (Róma, Editrice Studium, 1926, 1952⁶), angolul: *Justice* (Edinburgh, Edinburgh University Press, 1952, 1956²), németül: *Gerechtigkeit* (Basel, Verlag für Recht und Gesellschaft, 1940, 1950²).